

והצבר הזה הוא אני? תמורות בנרטיב המעצב את דמות הצבר בסיפורת לילדים 1960-1985¹ אסנת גביאן

מבוא

"הייתי רוצה שידעו כולם שיש ילד אחד בעולם" - ילד אחד. ילדות אחת. כשכתב יהודה אטלס את המילים הידועות האלה ודאי לא התכוון לרמוז כי קיימת רק דרך אחת לחוות ילדות. ואולם בסיפורת לילדים בישראל מאז ראשית הציונות ועד שנות ה-60 של המאה ה-20 שלט מודל כמעט יחיד של ילדות, ובמרכזו דמות הצבר. מאז חלו תמורות ניכרות בעיצוב הנרטיבי של מודל הילדות הישראלית, שיש להבינן על רקע תהליכים חברתיים רחבים שהתרחשו בישראל בתקופה הנידונה במאמר זה. הלהט הציוני-המהפכני התחיל לדעוך, ובמקומו גבר העניין בנושאים אחרים, כמו למשל הפערים החברתיים והעדתיים, הקיטוב בין דתיים לחילוניים ומתחים בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בארץ (אלמוג, 2004, עמ' 19-41). סיפורת הילדים הושפעה גם מאידאולוגיות זרות שחדרו לארץ בשנות ה-60, בין השאר עקרונות הדמוקרטיה האמריקאית הליברלית האינדיבידואליסטית ועקרונות כלכלת השוק החופשי (שביד, 1996, עמ' 100-103). את האתוס החלוצי המירה בהדרגה השאיפה להצלחה אישית, לסיפוק צרכים, להגברת השפע. שקיעת האידאולוגיות הגדולות ואובדן הסמכות הכשירו את הקרקע לקיומן של עמדות שונות המתנגשות זו בזו בתפיסת "האמת" שלהן ולהכרה כי הידע הוא יחסי וכי הכול פתוח לדיון (גוסקוב, 2016, עמ' 50). השפעות אמריקאיות ומערב אירופיות הפכו את החברה הישראלית לחברה הדוניסטית יותר, שמעדיפה דפוסי צריכה אינדיבידואליסטיים על פני התגייסות קולקטיבית למען הקהילה (יער ושביט, 2003, עמ' 828-830). שילובה של התרבות האמריקאית בתרבות המקומית יצר מהלך של התפרקות מנכסי התרבות ההגמונית הריכוזית (טאוב, 2003, עמ' 21-28), ואוכלוסיות חדשות, שנחשבו לקבוצות שוליים, ביקשו לנגח את האליטה השלטת. קבוצות אלה ביקשו להגן על האינטרסים שלהן ולשדרג את מעמדן

הציבורי, ודרשו גישה לנכסיה החומריים והרוחניים של התרבות הישראלית - בין השאר באמצעות סיפור הילדים.

סיפורת הילדים מבנה רשת של ידע המורה לנמען הצעיר כיצד עליו לחשוב ולהתנהל, איך לדבר, מה מוסרי ומה שגוי וכיצד בזה. משום כך יש להבין את הטקסטים לילדים כמעשה של עיצוב נרטיב, ובמובן זה כמעשה פרשני תלוי אידאולוגיה והשקפת עולם. אפשר אפוא לומר שהשינויים בעיצוב דמות הצבר נבעו מהשינוי בהבניית "הידע" סביב השאלה מהי ישראליות ומה משמעותה של זהות ישראלית.

מיירי ברוך (1991) תיארה את השינויים שחלו בספרות הילדים הישראלית מאז ראשית ההתיישבות ועד שנות ה-80. שינויים אלה נוגעים לתפיסת מעמדו של הילד ביחסי הסמכות השונים ולמערכת הערכים העומדת מאחורי ספרות הילדים - מספרות מחנכת לספרות ייצוגית-פסיכולוגית. הספרות החדשה ביטאה, לדברי ברוך, לגיטימציה חדשה לצרכיו האינדיבידואליים והפסיכולוגיים של היחיד והעניקה ביטוי לשוני-פואטי חדש לעולמו הפנימי.² בחינת התמורות שחלו בדמות הצבר בסיפורת לילדים עשויה להמחיש את מגמות ההתפתחות הללו וגם את מעמדה של סיפורת הילדים כאזרה של מאבק נרטיבי, שבכוחו לשקף תהליכים ואף לקדם אותם.

במאמר זה אבחן את דימוי הצבר בספרות הילדים לאחר קום המדינה ואראה כיצד השתנה דימויו ביצירות לילדים מאז שנות ה-60. אבחן את מידת הרלוונטיות של הדמות לקוראים הצעירים בכל תקופה ותקופה ואת סוג האמירה שביקשו הכותבים להנחיל באמצעותה. תהליך ההשתנות של ייצוגי הצבר בספרות ממחיש לטענתי את השחיקה ההדרגתית במעמדו ההגמוני של הנרטיב הלאומי בחברה הישראלית. עם זאת אצביע על הרלוונטיות של הדמות עצמה, בלבוש משתנה, כשהיא מאומצת על ידי אידאולוגיות חדשות. אטען שדמות הצבר, על אף התיישנותה, לא נשארה רק בגדר שריד אנכרוניסטי של דור שהיה ואיננו, אלא ספחה אליה משמעויות חדשות ושירתה קבוצות-עניין בחברה הישראלית.

2 רות תור-גונן (2000), בדיון על ספרות הילדים לגיל הרך ומבעיה הוויזואליים, סייגה את ההבחנות האלה של ברוך. תור-גונן טוענת כי גם בעבר לא שיקפו ספרי הילדים המאוירים לגיל הרך את עולמה החלוצי-הקולקטיביסטי-האלטרואיסטי של חברת המבוגרים, וכי כבר אז התמקדו ברווחתו האישית של הילד והציבו את צרכיו במרכז. היות והמאמר הנוכחי עוסק בסיפורת לילדי בית הספר, שמקומו של האיור בה משני ושהיא בעלת מאפיינים יחודיים משלה, נדרש לעניין מחקר עצמאי.

1 מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטורט (גביאן, 2011).

מ"היהודי החדש" לצבר הישראלי

הביטוי "צבר" (אלמוג, 1997, עמ' 13-26) אינו מצביע בהכרח על הגדרה ביוגרפית-ביולוגית (יליד הארץ), אלא על הגדרה תרבותית: יחידה דורית שהתכונות המגדירות אותה אינן ארץ הלידה של חבריה אלא מסגרות הנוער הייחודיות שהטביעו בהם חותם תרבותי. השקפתו של דור זה עוצבה בידי מערכת החינוך העברי-הציוני בארץ. הוא דיבר עברית. הוא התעצב לאור אתוס החלוץ המתיישב והשומר. המונח כלל גם עולים שהגיעו לארץ ממניעים ציוניים, שהתחנכו במסגרות של זרם החינוך הכללי, שהתנדבו לאחר הלימודים להגשמה בהתיישבות ולחמו בשורות ההגנה, הפלמ"ח, הצבא הבריטי.³

שורשיה של דמות הצבר נעוצים במיתוס "היהודי החדש" שהתגבש כמשנה סדורה כבר בסוף המאה ה-18 באירופה (אניטה שפירא, 1997, עמ' 155-174). הגרסה הרדיקלית של האמונה בשינוי דמות היהודי הצמיחה את האידאולוגיה הציונית, שגרסה כי השינוי יכול להתחולל רק בארץ האבות. בדמותו של היהודי החדש היו מרכיבים מיתולוגיים-מטפוריים ששיקפו פוליטיקה ציונית מעשית. הציונים ביקשו לעצב דמות של יהודי בעל סגנון, השקפת עולם ואורח חיים שונים לחלוטין מאלה של בני הדור הישן.

שפירא מתארת תמונה מורכבת של דמות היהודי החדש שהתגבשה לאחר האכזבה מאפשרות השתלבותו של המשכיל היהודי בחברה הלא-יהודית באירופה. היו גישות שונות לעיצוב הדמות הזאת, אבל בקווים כלליים דובר על אדם חילוני, מודרני, פטריוט (למולדתו - ישראל). היהודי החדש היה איש של כבוד, קרוב לטבע, טהור לב ואמיץ. בתנועות הנוער בארץ ובחו"ל חונכו הצעירים על פי השקפות עולם שונות, אבל כל התנועות העמידו לנגד עיניהן דגם כזה או אחר של היהודי החדש, כל אחת בהתאם להשקפת העולם שלה, וזו הייתה התשתית הרעיונית שעליה צמח הדור החדש. כך התגבש דור בעל סגנון ייחודי של לבוש, מבטא ואורח התנהגות דומים. אפיינו אותו אהבת הארץ, התנהלות מחוספסת, לבוש לא רשמי, הימנעות מהפגנת רגשות, העדפת המעשה על הדיבור, גופניות על פני רוחניות. הסולידריות, טוענת שפירא, הייתה תוצאה של סגנון

החיים המשותף, ולא דווקא תוצר של אידאולוגיה אחידה. מאפייניו של סגנון זה הונצחו בספרות, וממנה נולדה דמותו המיתית של הצבר (גורביץ', 2007, עמ' 51-52).⁴

דמות הצבר בשיח הציוני בסיפורת לילדים

בשנות ה-60 של המאה ה-20 לא היה עוד האתוס של היהודי החדש בבחינת אתוס מהפכני, וודאי שלא ייצג מערכת ערכים חדשה. גם כשהייתה בשיאה, בשנות ה-40 של המאה, ייצגה דמות זו ערגה יותר משתיארה מציאות ממשית (אניטה שפירא, 1998, עמ' 12-13). עם העלייה הגדולה של שנות ה-50, והמהפכה הדמוגרפית שנוצרה בעקבותיה, הצטמצמה ביתר שאת יכולתה של הדמות לייצג את חוויית הישראליות של הנמענים הצעירים. באופן פרדוקסלי נדמה שאפשר לדבר על היפוך תפקידים: אם בראשית היווצרותו ייצג הצבר את היהודי החדש (יליד הארץ, בן קיבוץ, פלמחניק), הרי שכעת, לגבי הילדים (בייחוד לאחר שנות ה-70), ייצג הצבר את דור ההורים, סוג של ישראליות ישנה בעלת קודים תרבותיים ומערכת ערכים שעבר זמנם. תפקידו החדש של הצבר בסיפורת לילדים היה לשמר מערכת אידאולוגית שמעמדה הדומיננטי התערער. באמצעות דמות זו היה אפשר להציג מאורעות שהתרחשו עוד לפני שהקוראים נולדו ולשמר נרטיב לאומי שיתמודד עם חברה הנתונה בתהליך הדרגתי של שינוי ערכים. הצגת המאורעות דרך הפריזמה האידאולוגית הציונית נועדה לחזק בקרבם של הילדים את הפטריוטיות הלאומית המבוקשת.

מאפייני דמות הצבר שעוצבה בספרי הילדים בשנות ה-60, ה-70 וה-80 לא השתנו מאז ראשית הציונות. הצבר היה לסמלו של העולם הישן - עולם הולך ונעלם, וכדרכם של סמלים חזר על עצמו במתכונת שהתקבעה לו בתרבות. זו הסיבה לשימוש הסטראוטיפי בדמות, החוזר ונשנה בספרי הילדים. הסמל הוקפא והתקדש. המאבק על שימור הנרטיב הציוני בתודעת הילדים חתר אפוא לא רק לפירוש העבר אלא גם לשמירת מעמדם ההגמוני ההולך ומתערער של סמליו בהווה. בכל הספרים בעלי הנרטיב הזה עוצב הגיבור במונחים צבריים (שיפורטו בהמשך), על מנת לקדם את המסר הלאומי: חלוציות חילונית, אורח חיים סוציאליסטי, התנדבות והקרבה

4 על עיצוב דמות הצבר בהקשר של המרחב (בית וחוץ) ראו טנא, 2013; וראו גם ערך אנציקלופדי על דמות הצבר, אלמוג, 2007.

3 מובן שלא כל ילידי הארץ תאמו את מאפייני המיתוס. ראו למשל מאמרה של סלינה משיח, 2012.

הגשמת החלום הציוני מדגישים את ממד הקורבן, וכך מעצימים ומפארים את דמותו של הגיבור.

המראה הגופני של הצבר וחוסנו הרגשי

השיח הציוני ביקש לשקם את דימוי הגוף היהודי הפגום והבלתי אסתטי.⁷ הרפיון והחולניות של היהודי נתלו בתנאי החיים בגלות וברוחניותו היתרה של היהודי שגרמה לו להתקיים ברובד חסר ממשות פיזית. לפיכך הוצג אידיאל של יהודי חדש, בעל גוף גברי שרירי, חזק וספורטיבי ובעל בלורית ועיניים בהירות. האנטומיה הציונית התפעמה מגיבורים יפי תואר, שזופים, גבהי קומה ורחבי כתפיים העתידים להציב מענה לגופו השבור, המכוער והגרוטסקי של היהודי הישן. הציונות אף זיהתה בצבר את בן דמותו של אביו העברי התנכי הקדמון. המראה הפיזי של היהודי הגלותי (כפוף, בעל גבנון) העיד גם על מצב נפשי של חיי פחד ורגשי נחיתות ביחס לגויים (גלוזמן, 2007, עמ' 182-208), ומכאן שהשחרור מנטל הגולה העניק לצבר, על פי השיח הציוני, את היכולת לזקוף קומה במובן פיזי ומטפורי כאחד. מוטיב הגאווה חזר שוב ושוב בספרים עבריים לילדים והיה אחד הפערים הבולטים על פי תפיסה זו בין דמות היהודי הישן לחדש. בספר **המפקד הראשון ליהודה** מאת יהואש ביבר (1978) מוצגת למשל דמותו של אליעזר מרגולין כאדם גיבור וחזק (עמ' 19), שאפילו הבדואים והערבים לוחשים עליו בסתר כי הוא "בן-חיל" (עמ' 11). ידיו חזקות, כתפיו רחבות, עלם נאה וגבה קומה בעל מבט ישר וגלוי. מרגולין, נאמר, הוא טיפוס של "קצין יהודי גאה השומר על כבודו" (96).⁸

חזותו של הצבר בספרי ילדים כללה גם סגנון לבוש פשוט, שהוא אחד הסממנים החיצוניים לתרבות הציונית (אלמוג, 1997, עמ' 317-350). נוהג הצמצום והחסכנות נבע הן מהמחסור הכלכלי והן מבחירה ערכית ששורשיה באידאולוגיה הסוציאליסטית. היכולת להסתפק במועט ביטאה

(בייחוד בתחום הלחימה), אהבת מולדת. אמנה כאן שישה מאפיינים בולטים של דמות הצבר בספרות זו: התכשורת לעבר הגלותי, חוסן גופני ורגשי, קשר חזק אל הנוף והטבע, מאפיינים אליטיסטיים, הזדהות עם הקולקטיב ועם האידאולוגיה הציונית ומיומנויות לחימה.

התכשורת לעבר הגלותי ולפיתוי

רבות נכתב על אתוס שלילת הגלות שאפיין את השיח הציוני.⁵ עיוורונם של יהודי הגולה לסכנותיה, ישיבתם הפסיבית בגולה, אורח חייהם הבזוי - כל אלה מוטיבים שחזרו ונשמעו בגיוונים כלפיהם גם לאחר קום המדינה, ומשום כך הציפייה הייתה ברורה מאליה כי המהגרים לארץ ימחקו את עברם הגלותי.⁶ העולה נדרש לשכוח, או למצער להסתיר, את תרבותו הקודמת ולהתאים את עצמו לחברה החדשה. היה עליו לשנות את שמו הגלותי, את לבושו, את מבטאו, מנהגיו, אמונתו - ואף לסגל לעצמו קווי אישיות חדשים, כל זאת מתוך הבנה כי בכך הוא משפר את האדם שהנו.

בטקסטים הספרותיים לילדים ההתכשורת לעברו הגלותי של הגיבור הציוני הייתה סלקטיבית ומגמתית, והעבר הוזכר בהם רק במידה שהיה בו כדי לשרת את מטרות הנרטיב. השוואה ישירה או עקיפה של העבר, שעוצב במונחים שליליים ותיאר תמונת חיים קשה, למציאות החיים הארצישראלים, שתוארו במונחים של בריאות פיזית ונפשית, נועדה להוכיח את צדקת הטענה הציונית. בספר **החאן על הגבעה** מאת יגאל בן-נתן (1971) מסופר למשל כיצד "בני משפחת רבינוביץ חיו חיי פשטות ועמל. הם לא התגעגעו לנוחיות שהייתה מנת חלקם בארץ מוצאם" (עמ' 96). החיים החקלאיים בארץ - "חיי פשטות ועמל" - מסמלים את תהליך ההחלמה שאפיין את היהודי החדש ביחס לניווט הגלותי, גם אם חיי הגולה התאפיינו בנחות כלכלית או אחרת. הצגת פיתוי הגלות (משפחתיות, מעמד, השכלה, עושר) ותיאור גיבור הסיפור המצליח לעמוד בניסיון למען

7 פרק זה דן בסטראוטיפ הגוף הצברי שהגיע לשיאו בשנות ה-40 של המאה ה-20 אך הוסיף להיות ערך מכונן גם בשנות ה-70. מיכאל גלוזמן (2007) מציג בספרו את אידאולוגיות הגוף השונות שהתמודדו ביניהן על מעמד הגמוני בתקופות שונות אצל יהודים.

8 וראו גם את עיצוב הדמויות הצבריות בספרים כגון **סופת הגליל** (ביבר, 1976), אורי (שטריוט וורצל, 1976), **הגשמים מגבול הצמון** (עודד בצר, 1975), **הזורעים במדבר** (מיטיב, 1972). בכלם הגיבור מצטיין בבריאות טובה, בשיניים צחורות, בעמידה זקופה, במצב נפשי איתן וביכולת מנהיגות.

5 ראו נושא זה אצל אניטה שפירא (2003), אמנון רז-קרקוצקין (1993, 1994), ובהקשר של ספרות הילדים אצל יעל דר (2002).

6 אלה שוחט (1991) מציינת כי החלוצים גידלו את ילדיהם הצברים כאילו נולדו לתוך יתמות היסטורית, אגב התכשורת לטורשים ולעבר, בשל האמונה כי היהודי החדש זכאי להורים רומנטיים וחסונים יותר. את הסמכות ההורית כדמות חינוכית אידיאלית החליף קול קולקטיבי מופשט. משום כך נתפס הצבר כצעיר נחמי משולל הורים שנועד "כיצירת חיים ספונטאנית של הטבע" (שם, עמ' 45).

את הצלחתו של הצבר לרסן את שאיפותיו הפרטיות ולעמוד בניסיון למען האומה. חוסן נפשי זה בא לידי ביטוי גם בדרישה למעט בביטוי מילולי חיצוני של רגשות פרטיים אינטימיים, כמו הבעת כאב או בכי.

קשר אל הנוף והטבע

אחד הביטויים המובהקים ביותר לאהבת המולדת של הצבר בספרי הילדים היה הקשר הבלתי אמצעי שלו לנופיה, לאדמתה, לשדותיה ולחקלאות שהתקיימה בה. הקשר למקום ייצג את הבעלות עליו בהווה ובעבר, והצבר בסיפורים הרבה לזהות את עצמו ואת שייכותו למקום באמצעות הטקסט המקראי, ששימש לו מסמך להכשר טענת הבעלות. הזיקה לאדמה העמידה ניגוד למעמד התלוש של היהודי הישן בגלות, והעבודה החקלאית, שהעניקה לצבר את בריאותו הנפשית, ייצגה חיים של נורמליזציה וקץ הנדודים. עבודה חקלאית, טיול שנתי, מסע רגלי, שיעורי גאוגרפיה ומולדת - כל אלה היו אמצעים ליצור את החיבור של "הצבר" (ושל הנמען) אל הנוף והמקום. למשל בספר **אהבה במחירת** מאת גלילה רון-פדר (1985) דמותו של איתי הצבר מעוצבת ביחס לנוף שבו הוא פועל. בני המשפחה מטיילים בשבילים צרים, מעפילים להרים ויורדים לגאיות, מתחרים מי יגיע לפסגת ההר. בטיולים האלה נהג איתי לדהור בראש, "קולו העמוק מתאים לצוקים שעליהם טיפס, שריריו מאומצים, בעיניו בוערת אש" (עמ' 66). קשר דומה בין הגיבור למרחב, לנוף ולאדמה ניכר גם בספרה של רון-פדר **משה דיין: הלוחם מן העמק** (1984). גם בספר **דפי תמר: עושים חיים** מאת דבורה עומר (1961) מתואר יחס רגשי עמוק בין המספרת למערכת החקלאית הסובבת אותה, ובפרוץ **המחסומים** מאת עמוס בר (1977) מתוארת בין השאר משמעות הטבע והטיול בחוויה של גיבור הסיפור.

ביטויים אליטיסטיים בדמותו של הצבר

הצבר בסיפורת הילדים נחשב למי ששייך לחוג נבחר איכותי וייחודי של אנשים. תדמית זו של קבוצה סגורה ומיוחסת נסמכת הן על תכונותיו הפיזיות והרוחניות של הצבר והן על מבחני קבלה ותהליכי סלקציה שיצרו מסגרות אקסקלוסיביות שבהן ייחודו אמור לבוא לידי ביטוי, כמו למשל

9 על הטיול והקשר שלו לספר התנ"ך ראו זרובבל, 2012, עמ' 497-522.

הפלמ"ח, תנועות הנוער והסיירות בצבא. חן הנעורים וייחודו האליטיסטי של הצבר באו לידי ביטוי גם בציזבטים, במתיחות ומעשי קונדס. אלה היו "מעשי לצון", "התפרצות טבעית של מרץ ושובבות נעורים" (אלמוג, 1997, עמ' 170-174), ואפשר לראות בהם טקסים שנועד להם תפקיד של סינון וסימון הפער המעמדי בין המסגרת הצברית המובחרת ובין קבוצות נחותות ממנה (לא צבריות, לא קרביות).

נתבונן בדוגמה אחת לדמות הצבר המוצגת כנגד דמויות של עולים חדשים, בספר **ספינה רעועה** מאת דורית אורגד (1975). הסיפור מתמקד בשתי דמויות, אינגה ואמה, הנמלטות מאירופה לארץ ישראל על סף מלחמת העולם השנייה. דמויות שתי הנשים מקרינות חוסר אונים, ועצם היותן נשים מדגיש את חולשתן. בעוד נוסעי הספינה האחרים מוצגים כגוש חסר ייחוד, בהמי ואלים, אינגה ואמה מעוצבות כדמויות רגישות, אווריריות וחולניות, עד כי נדמה שהן עומדות להיעלם. הן בעלות גוף דק. פעמים רבות במהלך הסיפור הן רועדות מקור. רופא הספינה מעיד כי הילדה נראית כמו מלאך קטן העלול להירמס על הספינה העמוסה. "מחזיקה הייתה ביד אמה, השוכבת מקופלת לצדה וכובשת את אנחותיה. מפעם לפעם היו שתיהן נזרקות למעלה, מרחפות רגע קט באוויר, נופלות ונחבטות ברצפה ומתגלגלות יחד עם כל האחרים. אחר כך היו זוחלות לאט, במאמץ גדול, וחוזרות למזרניהן [...]". (עמ' 45). מלבד כל אלה מתוארים גם הפרעושים ואף ריחות השתן, הצואה והקיא על בגדיהן.

כנגד דמותן החולנית והגלותית של האם ובתה בולטת דמותו של השליח מארץ ישראל: "כה גבוה נראה לה, כה נישא"; "בלוריתו השחורה כזפת על מצחו ופניו הביעו עוז רוח"; "שיזפון פניו"; "חסנו". הילדה רואה ביהודה "גיבור", והנימוק לגבורתו כרוך בארץ מוצאו: "הרי יהודה הוא 'משם', מארץ ישראל, ודבר זה כשלעצמו הוסיף לדמותו הילה של זוהר ועשהו בעיניה גיבור" (עמ' 39). הפרשי הגובה בין אינגה ליהודה מסמלים, כמובן, גם את הפער האיכותי בין השניים, והוא עולה עליה בתחום התרבותי ובידע הציוני. אינגה אינה מכירה את המיתולוגיה הישראלית ואת נופי המזרח התיכון, ויהודה מלמד אותה, למשל, מיהו יוסף טרומפלדור ומהו תפוז. בספר נוצרת היררכיה ברורה. גם אם היחס למעפילים סובלני, עדיין ברור מי "בעל הכוח" ומי כפוף לו.

שהלך לאיבוד בחשכה. בלבו של הילד אין ספק שהקהילה כולה תתאחד במאמץ למצוא אותו. ההורים פונים אל ראש השומרים, והלה מזעיק מיד עוד תושבים. על אף השעה המאוחרת וסכנות הלילה, הכול נרתמים למאמץ, ועד מהרה הילד נמצא. "לא היה איש במושבה שנתן מנוחה לעיניו באותו לילה. איש לא עלה על משכבו ואיש לא ישן אפילו שינה קלה" (עמ' 20). הדאגה לילד, החיפושים אחריו ושמחת המפגש נוגעים לכל איש ואיש בקהילה: "השמחה שעברה לפתע כמו רוח סערה מקצה אחד של המושבה אל הקצה השני, הקיפה עשרות ומאות אנשים שמילאו תוך רגע את החצר של ביתנו, נפתחו בקבוקי היין והקוניאק ונלגמו כמו מים, מדורות הודלקו, הושרו שירים והכל יצאו במחולות" (עמ' 23).¹¹

הצבר הלוחם

מורשת הקרב היא מרכיב חשוב באתוס הציוני (אלמוג, 1997, עמ' 187-215). גיבורי הקרבות היו לגיבורי תרבות, וסיפורי הגבורה הניחו מאז ראשית הציונות תשתית לערכים תרבותיים שעליהם חונכו הדורות הבאים: אהבת המולדת והסולידריות הלאומית, אתוס הלחימה בכל מחיר, ערך החברות תחת אש ואי הפקרת פצועים.

ספרי הילדים בישראל תיארו את ילדותו של הצבר כתקופת הכשרה "למלחמה הבאה". הם האדירו את מעשי הגבורה המיתולוגיים ועיצבו את דמות הצבר הלוחם באומץ לב ובמסירות מוחלטת למשימה הצבאית ולחבריו ללחימה. הספרים הדגישו את גילם הצעיר של הלוחמים, את היותם אזרחים מתנדבים (ולא שכירי חרב מקצועיים), את נפשם הטהורה והאצילית. בדרך כלל דמותו של הצבר קשוחה כלפי חוץ אבל פנימיותה עדינה ורגישה. ביישנות וצניעות הן מתכונותיה הבולטות. כמפקד בלט הצבר באישיות כריזמטית ונערצת וביכולת לסחוף את לוחמיו אחריו. אל תרבות השרירים המסמלת התחדשות לאומית נוסף, אם כן, מיתוס "המת-החיי" (גלוזמן, 2007, עמ' 185), הלוחם המקריב את חייו למען התקומה הלאומית.

11 תחושת סולידריות קהילתית בולטת גם בספרו של מרדכי נאור *החברה הטובים או הקרב בשדות הצברים* (1971) ובספרו של צבי לבנה (ליברמן) *נבעת אננים* (1963). בכל אחד מהסיפורים האלה הקהילה פועלת כנוף הומוגני, בלי חיכוכים או פערים אידאולוגיים, וצורכי הכלל קודמים לצורכי הפרט.

סמכותו של הקברניט הצבר נובעת ממבטו המעריך של המעפיל, המבקש להפוך את מושא ההתבוננות למודל לחיקוי.¹⁰

לכידות קהילתית והזדהות מוחלטת עם האידאולוגיה הציונית

הצבר בספרי הילדים נמנע כמעט תמיד מביקורת על צדקת הדרך של הציונות ועל אופן יישומה (אלמוג, 1997, עמ' 97-111). הימנעות זו מעידה על הזדהותו העמוקה של דמות הצבר עם ערכי הציונות או על רתיעה של הכותב לערער על תחום שנתפס קדוש. ההומוגניות המחשבתית של דמות הצבר באה לידי ביטוי בתחושה שהכול ברור וצודק, בדחיית כל ניסיון לביקורת רעיונית וברטוריקה רוויה בסיסמאות ציוניות ובלשון פטריוטית. כך קורה למשל בספר *נערי המחתרת* מאת אסתר שטרייט-וורצל (1969), המתאר את קורותיה של חבורת צעירים בתקופת המנדט. הילדות בצל הפעילות הציונית מתוארת כדבר מובן מאליו. עם גיוסם להגנה מוקדש כל זמנם הפנוי של הנערים לשירות המולדת, והם משתתפים במבצעים מסוכנים, באימונים, בחיפוש אחר נשק, ואף נקלעים למעצר. יוחי עומד להצטרף להגנה. בחור זר לבוש חאקי, בעל שפם עבות, ששערו בהיר כצבע החיטה ושיניו לבנות וחזקות (ראו לעיל בעניין המראה הפיזי של דמות הצבר) מזמין אותו לטקס סודי, ולבו של יוחאי מתמלא בהרגשת חג: "לו רק תינתן לו הזדמנות לקיים הלכה למעשה את דברי שבועתו! מילה במילה יקיימנה, בגבורה ובאומץ. דבר לא יפחידו ולא ירחיקו מן המטרה, בה ידבק ולה יקדיש חייו, ולו גם יפול בקרב. איך אמר יוסף טרומפלדור? טוב למות בעד ארצנו. באלוהים, שהוא מוכן למות בעד הארץ הזאת, האהובה" (עמ' 16).

ההזדהות המלאה מולידה גם את המחויבות העצומה של כל פרט כלפי חבריו למפעל הציוני וכלפי הקהילה שהוא פועל בה. בספר *הפרשים דהרו כל הלילה* מאת ישראל אבן-נור (1979) מסופר על ילד בן המושבה

10 ראו גם את מעמדו האליטיסטי של הגיבור בספרה של גלילה רון-פדר *נאור ובסתר: סיפורו של זאב ז'בוטינסקי* (1981). ייחודה של הדמות נובע מאורח החיים הציוני שבחרה לקיים, והיא עומדת בניגוד ליהודי הגלות האחרים. עניין זה חוזר בספרה של דבורה עומר *דמעות של אש* (1983), המעצב את דמויותיהם של צביה לובטקין וכן זוגה כדמויות ראיות לחיקוי ולהערצה, בהשוואה למשל ליהודי הגטו הכנועים. עוד ספר מאת דבורה עומר, *צוללים קדימה* (1969), מתאר גיבור ממוצא מזרחי המסגל לעצמו אורחות חיים צבריות, משרת בקומנדו הימי, עובר סלקציות צבאיות וחברתיות (למשל בקיבוץ), נלחם ונהיה לגיבור.

בספר **הקשרים הצעירים** מאת מעוז חביב (1974) מתוארת משפחה שלמה המגויסת למערכה. העוצר מתחיל. האח, ברוך, יוצא לפעילות נגד הבריטים. האם מבקשת למנוע ממנו לצאת, אבל האב תומך בו: על הבן הבכור "לנהוג כפי שהוא מבין" (עמ' 77). מסופר שגם דבורקה האחות הסתלקה להדביק כרוזים, וכי האב עצמו חייב לצאת לעמדות השמירה. היקף הקורבן בא לידי ביטוי בדמות האישה-האם המחכה בבית כשהיא "נושכת שפתיה": "דומה שהזדקנה ושערותיה הלבניו בבת אחת" (שם, עמ' 77). אלה ימים "של אין ברירה. כולנו חייבים לעשות את המוטל עלינו" (שם, שם).¹²

הצבר, אם כן, גם כשהוא ילד צעיר, מגלם בדמותו ערכים כגון מוכנות ללחימה, סיכון עצמי ונכונות להגן על המולדת ולתרום למאמץ להגשמת החלום הציוני.

הצבר הצעיר: גישור על פער הדורות

דמות הצבר בספרות לילדים ולנוער מאז ראשית הציונות ייצגה אפוא את "הישראלי הישן" - כלומר את דור ההורים של הנמען הצעיר. ואולם דווקא משום שהסיפורים פונים לדור נמענים חדש, שאורח חייו של הצבר זר לו ורחוק ממנו, יש חשיבות לעיצובו בדמות נער או נערה בני גילם של הנמענים. גילם הצעיר של הגיבורים טשטש את הפער בין הדורות וסייע לנמענים לחוש מידת מה של הזדהות עמם. אפשר לומר, אם כן, שלצבר הצעיר היה תפקיד של מתווך המסייע לקרב את הילדים להשקפת העולם של הסופר ולנרטיב שהוא מבקש לעודד.

נתבונן למשל ברמי, עוזי ויוסי, גיבורי הספר **החבר'ה הטובים או הקרב בשדות הצברים** מאת מרדכי נאור (1971). שלושת הנערים חיים במושבה קטנה בארץ ישראל הישנה בשנות ה-40. שלושתם ילידי הארץ, ואולם אורח חייהם, המשקף ערכים של קהילתיות הדוקה, תרומה לזולת והתנדבות, בעיקר בהקשר הביטחוני, נראה זר לתקופה שבה נכתב הסיפור, ראשית שנות ה-70, תקופה שנראים בה ניצניה של תרבות השפע והמתאפיינת

בערכים של הגשמה אינדיבידואלית. עדות ברורה לפער הדורות בין הדמויות לנמענים טמונה בעצם העובדה שהמספר מוצא לנכון לפרש את מקור המונח "צבר" שבכותרת הספר. הילדים הם כמו צברים, הוא מסביר, משום שכמו הצברים הצליחו אף הם להכות שורש בתנאים קשים, וממש כמו הצברים - מבחוץ הם קשוחים ודוקרניים אבל מבפנים הם "חברה אחד אחד, נעימים ומתוקים" (עמ' 58). הטקסט מספר אפוא את סיפורם של הגיבורים מתוך עמדה נוסטלגית, בהנחה מובלעת כי דמויות כאלה אינן קיימות בהווה של הקוראים, אך הן מסמלות מערכת ערכים ראויה לחיקוי.

עוד מרכיב של "המהות הצברית" המקרב אותה אל הקוראים בני הדור הצעיר הוא ההיררכיה החברתית שהצבר פועל בתוכה. מרכיב זה מוכר גם לנמען הצעיר הטרוד בהגדרת מעמדו בחברת הילדים שהוא חי בה, וגם כאן הדמיון עשויה לגשר על פער הדורות ולחבב את דמות הצבר על הקוראים. החבורה היא מקור כוחו של הצבר. היא תחום הפעולה המאפשר לו לבטא את האידאולוגיה שהוא מייצג, באמצעות אחווה גברית ורעות בשעת קרב, ערבות הדדית ואכפתיות קהילתית. ואולם החבורה הצברית בסיפורת הילדים לא הייתה מערכת חברתית שוויונית. הייתה בה היררכיה צבאית המקובלת על כל פרטי הקבוצה. לכל קבוצה דמות מנהיג נערץ, שתכונות הצבר הסטראוטיפיות שלו עלו על אלה של חבריו. מכאן שבפועל ה"צבריות" היא מושג גמיש, ואת הילדים שנולדו בארץ אפשר לדרג על פי מידת הקרבה שלהם לסטראוטיפ הצברי.¹³

דמות הצבר בסיפורת הילדים הייתה, אם כן, בביטוייה הטהור, דמות שנולדה בארץ (בעיקר מבחינה תרבותית) ובילתה לפחות חלק מחייה במסגרות ההתיישבות העובדת. דמות הצבר התאפיינה במודעות חברתית מפותחת, במחויבות אישית לקהילה הקרובה ובזיקה עמוקה לטבע ולנוף. זהותה צמחה מתוך תחושת השייכות השורשית למקום ולתרבות, שייכות חד-משמעית ובלתי מעורערת, שתרמה לביטחוננו העצמי של הילד. תקופת

13 הצבריות כתופעה תרבותית וחברתית לא הוצגה אפוא כתכונה בינרית, אלא כתכונה כמותית ויחסית. הצבריות היא למעשה התנהגות נרכשת: ככל שילד סיגל לעצמו מגוון רחב יותר של תכונות "צבריות" כך נחשב ל"צבר" מלא יותר. גם בחבורת הצברים בספר של נאור (1971) הילד שהפגין את מרב התכונות הצבריות הוא זה שזכה להיות מנהיג ומופת לשאר חבריו, והילדים האחרים הם קבוצת ילדים סתמית. אמנם עצם העובדה שנולדו בארץ, או התגוררו בקיבוץ, העידה עליהם כי הם "ילידי הארץ", או "קייבוצניקים", אבל ה"צבריות" שלהם חיוורת ואינה סוחפת לב כאותו צבר שהנמען התבקש להעריך.

12 השוו גם את ספרו של זאב ורדי **מי זה רץ בסימטאות** (1974), שבו הצעירים כמו המבוגרים תורמים כל אחד בתחומו בנחישות ובהעזה למען העימות הביטחוני. ספרו של עמוס בר **פירץ המחסומים** (1977) מתאר גבורה בשעת קרב ומקצועיות בתחום הלחימה, לצד גילויי חברות. ספרה של צביה גרנות **גבורה באדום** (1969) מהלל את חייו, פועלו ותרומתו של דב גרונר.

המרכזית בסיפורת, מדמות של גיבור לדמות של "גיבור ביניים" (רודין, 2015). הצבר בסיפורת לילדים היה במידה רבה דמות שענתה להגדרות הגיבור המודרני כפי שסקר אותן רודין במאמרו: דמות מוסרית, כריזמטית ומעוררת הערצה המייצגת את נורמות החברה, מגלמת בהתנהגותה את ערכיה ומהווה מודל לחיקוי. ואולם עם השינוי שחל בנרטיב לילדים החלו להופיע גם דמויות של "גיבורי ביניים", לפי הגדרתו של רודין: דמויות הנקלעות למשברים, המראות חולשה נפשית, המעוררות רחמים ומייצגות ניכור חברתי. דמויות אלה מכונות "גיבורי ביניים" משום שעל אף חולשתה של הדמות וחוסר השייכות שלה, בסוף הסיפור היא מתחזקת, מתגברת ומייצגת שדר אופטימי שסופו טוב.

התהליך השני היה הרחבת גבולות השיח הלאומי לטובת מגזרים חברתיים שקודם לכן לא נכללו בו. דמות הצבר בנרטיב הישן הייתה דמות של הצעיר החילוני האשכנזי: סוציאליסט בהשקפתו, בן העלייה השנייה.¹⁴ עיצוב של דמויות אחרות במונחים צבריים, בהקשרים חדשים, פרץ את גבולות השיח והרחיבו. משמעות הדבר היא כי זהויות משנה בחברה הישראלית ביקשו להחיל את הזיכרון ההיסטורי על נציגיהן בספרות הילדים ולהעלות למודעות הציבורית את חלקן במעשה הציוני. בדוגמאות שאציג מספרות הילדים והנוער בחלק זה של המאמר אפשר לראות כיצד שני התהליכים הללו חוברים יחד בדמות הצבר המשתנה.

תמר, ילדה צברית קיבוצניקית, גיבורת הסדרה **דפי תמר** מאת דבורה עומר (1961, 1963), היא בעלת זיקה עמוקה למאפיינים צבריים בסביבתה הקרובה: בגדיו של אביה מדיפים ניחוח של טרקטורים, אחיה הוא חייל נערץ, וגם רותי, חברתו של אחיה בעלת הצמה המוטלת על כתפה, מצוירת בקווים צבריים סטראוטיפיים. זיקתה של תמר אל הטבע עמוקה ויסודית. יומנה האישי מחולק לפרקים על פי עונות השנה, עם כותרות כגון "ריח של חורף", או "זורעים". היא חווה את ישראליותה באמצעות התבוננות בנוף ומתוך התלהבות פולחנית כמעט (אלמוג, 1997, 252-288). הזדהותה של תמר עם ערכים ציוניים-סוציאליסטיים מוחלטת, והיא מצייתת להם ומצטטת אותם ללא הרף ביומנה.¹⁵ תמר היא דוגמה לשימור ערכיו של

הילדות באתוס הצברי הייתה בבחינת תקופת הכשרה לקראת האתגרים הביטחוניים שהילד עתיד להתמודד עמם בגרותו. לעתים קרובות, בעיקר בטקסטים העוסקים בתקופה שלפני קום המדינה, נדרש הנער הצבר לעסוק בפעילות ביטחונית גם קודם שהגיע לגיל גיוס. ואולם הצבר בסיפורת לילדים הוא לא פעם דמות קונדסית. הזכות להיות סקרן, שובב או חצוף נבעה מהתפיסה כי אלה עתידים להיות חומרי הגלם שיעצבו בעתיד את הלוחם. גם בטקסטים העוסקים בתקופה שלאחר קום המדינה אין דמות הצבר נעלמת. למעשה סיפורת הילדים חזרה ושכפלה את הסיפור הציוני באמצעות הנרטיב הלאומי. עם הזמן החלו זהויות-משנה לערער את המונוליתיות הצברית ואיימו על מעמדו ההגמוני של הנרטיב כולו, ואף על פי כן הזהות הצברית הישנה מוחזרה שוב ושוב על מנת לשמר את הלגיטימיות שלה, שהלכה והצטמצמה, וכדי לטעון לתקפותו של הסמל גם בהווה.

הופעתו החוזרת ונשנית של הצבר בסיפורת לילדים משנות ה-60 ואילך ממחישה כיצד הייתה ספרות זו לאתר של מאבק על שליטה והגמוניות. מצד אחד ייצג הצבר את השיח ההגמוני הישן, זה שהיה בשיאו בשנות ה-40 וה-50, לעומת השקפות עולם חדשות שאיימו (ומאיימות) לערער על מעמדו. מצד אחר דמות הצבר שימשה פלגים חדשים שניכסו אותה לטובתם, כשכביכול הם חוזרים וממחזרים טקסטים מקובלים בשיח הלאומי, אבל למעשה יוצרים אמירה חדשה בהקשר התרבותי השונה. בשני התפקידים גם יחד הייתה דמות הצבר בעלת תפקיד דידקטי בסיפורת לילדים, ותפקידה היה לייצג אמת מונוליתית אחת. טכניקות סיפוריות סייעו לקרב את דמות הצבר לנמענים הצעירים, ובכל זאת הצבר בתקופה זו ייצג את דור ההורים על כל המשתמע מכך: לא דמות מהפכנית, נציגת הנוער, אלא דמות היסטורית, שאת מידת תקפותה בהווה על הנרטיב הלאומי היה להוכיח.

בחלק הבא של המאמר אבחן את האופן שבו הורחבה דמות הצבר עם התרחבות השיח הציוני מצד אחד ועם התפרקות דמות הגיבור בסיפורת לילדים מצד אחר.

דמות הצבר בנרטיב הציוני משנות ה-60 ואילך:

הרחבת גבולות השיח הלאומי

שני תהליכים ערערו את מעמדה של דמות הצבר בסיפורת הילדים. האחד הוא תהליך ספרותי כללי הקשור בתמורה הדרגתית באופן עיצוב הדמות

14 על הסוגיה העדתית והזהות האשכנזית של הצבר ראו "הילד המזרחי", בתוך: גביאן, 2011, עמ' 97-114.

15 לעניין זה ראו קרן-יער, 2007, עמ' 160-161.

השיח הציוני גם לאחר קום המדינה. ואולם בראשית שנות ה-60, לצד ספרים מסוג זה, אפשר לראות גם סיפורת לנוער שבה דמות הצבר מועתקת אל סביבה מסוג שונה.

ההתיישבות החלוצית בגליל העליון מוצגת בספר **על גדות החולה** מאת צבי אמתי (1960) באמצעות דמויות מן העולם הדתי, הזר לשיח הצברי, ואף על פי כן הנרטיב הצברי מנוכס גם להקשר שונה זה. שרגא הוא צבר שנוולד בגליל העליון. מסופר כי בראשית ההתיישבות עלה אביו, רבי דוד ממזריץ' ("ערש החסידות והתורה") ורכש לו נחלה על שפת החולה. כאן המשיך האב לנהוג בחסידות ובלימוד תורה לשמה, אך גם "לשם השדה והמחרשה" (עמ' 7). רבי דוד, מחלוציה של יסוד המעלה, אמנם מתואר במונחים גלותיים (הוא יושב כפוף גב וחלוש על ערימת תבואה ולומד גמרא), אבל בד בבד הוא גם מקדם את תחייתה של השפה העברית (אין זכר בנרטיב זה למפעלו של אליעזר בן יהודה). שרגא בנו וחבריו הצברים לומדים בזכותו לבטא את שמות חלקי המחרשה בעברית על פי שמם במשנה. גם דמות האם היא מזיגה של שיח לאומי ונרטיב דתי. אמו של שרגא היא "אשת חיל למופת" הפועלת בשדה ובגורן אך גם יושבת בעזרה של בית הכנסת. עיצוב נשי זה של דמות החלוצה חורג מהמסגרת הציונית הטיפוסית.

קורות חייו של שרגא הצבר כוללים ילדות ביישוב חקלאי, אך גם לימודי תורה בישיבה בצפת. שרגא אמנם חוזר לעבוד בפלחה ומוותר על האפשרות להיות לרב, שכן זו "תורה שאין עמה מעשה", אבל עצם אזכור הפרק הזה בחייו הוא חידוש לגבי הביוגרפיה של "הצבר הנורמטיבי". הוויתור על הרבנות מייצג סוג של הקרבה שהצבר הסוציאליסט לא נאלץ להתמודד עמה.

הנרטיב בספר הוא ללא ספק נרטיב לאומי-ציוני. הנער החיור והרזה הופך לגבר גבוה ורחב גרם, גבר-גיבור, בזכות העבודה: "העבודה היא אשר עשתה זאת" (עמ' 8). הוא שר לפרדיו "שיר ערש עברי", וסבור שיש להיגמל מהרגלי הגלות. בסוף הסיפור שרגא נהרג בידי הפורעים הערבים לאחר שסירב להשביט את העבודה החלוצית החקלאית גם כשהיה מסוכן לצאת לשדות. מסלול חייו ועולם המושגים הקשור בו שייכים אפוא לשיח הציוני, אבל בצדם קיימים פרטים ביוגרפיים חדשים, טרמינולוגיה שונה, השקפת עולם אחרת. זו דוגמה לאופן שבו מוזרים חברתיים חדשים, אלה

של הציונות הדתית, ביקשו לעצמם חלק בזיכרון ההיסטורי הלאומי.¹⁶ בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים אפשר לראות כיצד פלגים פוליטיים ימניים - חילוניים ודתיים - ביקשו אף הם לשמר את מעמדם בזיכרון הלאומי באמצעות עיצוב לוחמיהם במודל הצברי. דוגמה אחת היא דמותו של יוסף טרומפלדור בספר **גיבור חידה** מאת אוריאל אופק (1975).¹⁷ אחרת היא דמותו של זרובבל הורוביץ מתוך **פורץ המחסומים** מאת עמוס בר (1977).¹⁸ שני "גיבורי ישראל" האלה עוצבו כדמויות בלתי מתפשרות, הנאמנות לאידאולוגיה הציונית-סוציאליסטית ונחושות שלא לוותר על חבלי ארץ ישראל. שתי הדמויות מקיימות קשר רגשי עמוק אל הנוף והטבע הארץ-ישראליים. "כל מקום בו תדרוך כף רגלנו - לנו הוא!" (שם, עמ' 42). האדמה הלוהטת הגורמת כאב לבניה עוד בילדותם, הציטוטים המקראיים החוזרים ונשנים על "מות גיבורים" ב"נוף קדומים", הטוטליות בזיקה של הנער היהודי למרחב הישראלי כולו - כל אלה מדגימים כיצד גם בשנות ה-70 המאוחרות עדיין הדהד המיתוס הצברי במלוא עוצמתו, אלא שעכשיו נעשה הדבר בהקשר חדש.

אהבת המולדת של הצבר קיבלה, אם כן, משמעות פוליטית שלא הייתה אפשרית בשנות ה-40 ושירתה פלגים במרחב הפוליטי שביקשו להרחיב את האידאולוגיה הלאומית אל שטחי יהודה ושומרון.¹⁹ דמות הצבר

16 עוד דוגמה אפשר למצוא בספרה של מלכה כהן **חלוצי היישוב הראשונים** (1964), שגם בו הנרטיב נוטה להאדיר את בני המגזר הציוני-הדתי באמצעות המחשת תרומתם למפעל הציוני. הצגתם כמי שהיו מראשוני החלוצים בארץ, ראש החניית במחנה הציוני, משרתת את הלגיטימציה למנהיגות מגזר זה בהווה. השוו גם את ספרו של עודד בצר **הנששים מגבול הצפון** (1978) ואת ספרו של צבי לבנה **נבעת אבנים** (1963), המספר על עלייתו לקרקע של יישוב ציוני-דתי חדש ששולבו בו גם "תורת האמת וקדושת השבת" (עמ' 9) וגם חיי עמל וכמיהה לחזור "להיות עובדי אדמה כאבותינו [...] לשוב לארץ הבחירה" (עמ' 20).

17 יואב גלבר (תשנ"ו, עמ' 426-427) טוען כי טרומפלדור הוא זה שייצג יותר מכל דמות אחרת את דגם החלוץ. לפי קנה המידה הזה החלוצים הם קבוצת עלית המורכבת מצעירים סוציאליסטים בריאים וחזקים דוברי עברית, המסוגלים להתמודד עם עבודה פיזית מאתגרת ולהסתפק בחיים צנועים בארץ. על הקשר הרגשי של אוריאל אופק לגוש עציון ראו למשל שפי, 2008, עמ' 75-79.

18 ספרות הילדים ממעטת להבחין בין דמות החלוץ לדמות הצבר. השניים הופכים לדמות אחת מבחינת מעמדה הסמלי והערכים שהיא מייצגת.

19 שתי הדמויות הן דמויות היסטוריות, ואפשר שיש בכך ניסיון להשיב גם למקטרגים הסבורים כי דמות הצבר מעולם לא התקיימה בפועל והייתה רק פיקציה תרבותית. ראו בעניין זה אניטה שפירא, 1997, עמ' 174. השוו למשל את עיצובן הדומה של הדמויות הצבריות בספרה של ימימה אבידר-טרסרוביץ **מגדלים בירושלים** (1968), הלוחמות בנחישות כבר בגילן הצעיר למען ירושלים וסביבותיה. יש להדגיש כי הוויכוח הציוני בעניין השטחים קיבל ביטוי מצומצם מן הצפוי בספרות הילדים של התקופה. עם הזמן יתרחב השיח בנושא זה בספרות הילדים. שגב, 2009, עמ' 229-242.

ובונה קשרים אנושיים חמים, כמו-משפחתיים, מעוצב בתור דמות אבהית הנערצת הן על הדמויות בסיפור והן על הקורא. אופן ההבנייה של אתי, אורי, "סבא" ואחרים מוכיח כי אנשי האצ"ל, לא היו "רוצחים מקצועיים" אלא "בני שבע עשרה עם עיניים חולמניות", "אנשי רוח נורמטיביים" מן היישוב. חגית כואבת את ההטעיה של הממסד ביחס לגיבורי האצ"ל, ודרכה גם הנמען לומד להתבונן בהם אחרת.

עיצובם הצברי של הצעירים מכשיר את דמותם. הצגתם כבנים-צאצאים לאבות מקראיים המשתלבים בנוף הכנעני מחדדת את "שייכותם", על אף הגדרתם כ"פורשים". ואכן מעמדם של הפורשים בזיכרון הלאומי הוא סוגיה מרכזית בספר. המספרת נאבכת בשיח המבקש להציג את לוחמי האצ"ל כטרוריסטים או פושעים. האידאולוגיה הימנית-הזיבוטינסקאית מקבלת במה וזכות ביטוי ומוצגת באור חיובי. לוחמי האצ"ל "נלחמים בשביל כולנו". לאחר מה שקרה בגרמניה הנאצית אין מקום עוד לתגובות "צמחוניות". ישראל, על פי שיח זה, קמה הודות לארגונים כמו האצ"ל והלח"י, ששילמו מחיר אישי כבד.

אודי לבל (2007, עמ' 171-257) מוכיח במחקרו כי מאבק פוליטי על הזיכרון הישראלי וגבולותיו הוא שעמד בבסיס ההכרעה מי זכה להיכלל בו (חיילי הפלמ"ח וההגנה) ומי נדחה (חללי מחתרות הפורשים, האצ"ל והלח"י). בעשור הראשון למדינה סירבה מפא"י, המפלגה השלטת, להכיר בתרומתם של יריביה הפוליטיים למפעל הציוני. ייחוס מעשי ההקרבה והמסירות בהקשר הלאומי לפלגים פוליטיים מתחרים כמו התנועה הרוויזיוניסטית היה עשוי לסכן את מעמדה של מפלגת השלטון. שינוי ממשי בזיכרון הלאומי בעניין זה חל רק לאחר המהפך הפוליטי בבחירות 1977, שבהן עלתה כידוע מפלגת הליכוד לשלטון (לבל, 2007, עמ' 261-303). ואכן הדוגמאות שהוצגו לעיל מראות כיצד עם השנים הרחיב השיח הלאומי את גבולותיו וקירב אל מרכזו דמויות שוליים שבעבר נוהל איתן פולמוס תרבותי.

הרחבה והגמשה זו של גבולות הזיכרון הלאומי מפצלת את הזהות הישראלית ומפרקת את המונווליתיות של דמות הצבר משנות ה-40. ככל שנוספו עוד מגזרים למאבק על הזכות לכנות את נציגיהן בתואר "צבר", כך הלכה והתפרקה זהותו החד-משמעית והברורה של דמות הצבר וספחה אליה משמעויות חדשות. על כן אין לטעות ולראות בדמויות אלה נציגות

בסיפורת זו דומה מאוד לדמות הישנה, אבל האמירה השונה של הכותבים בתוך ההקשר הפוליטי יצרה הדגשים מיוחדים בהבניית הדמות, כמו למשל זהותו הספציפית של המרחב שהיא נאבכת עליו (גוש עציון, חברון, בית לחם וכו'), הקיצוניות של רטוריקת הלחימה והקנאות המוחלטת לאידיאות ההיאחזות בקרקע, עד מוות. כל אלה יוצרים את הרושם שסופרים אלה ניצלו את הקונסנזוס בנוגע לדמות הצבר על מנת לשווק באמצעותה אמירה פוליטית אקטואלית לאומית-ימנית.

אותם מאפיינים צבריים טיפוסיים ניכרים גם בתיאור אנשי מחתרות הימין של תקופת טרום המדינה. במרכז הספר **אהבה במחתרת** (רון-פדר, 1985), שהוזכר לעיל, עומדת קבוצת צברים חברי מחתרת האצ"ל. הספר מספק מידע לקוראיו על המחתרת ומתפלמס בתוך כך עם הממסד המפא"יניקי. חגית מספרת על אחיה, לוחם אצ"ל המכונה אורי, בעל שערות בהירות - עיצוב צברי אופייני - ועל חברו אתי, גם הוא לוחם אצ"ל, המתארח בביתם. הנערה מעידה כי כל מפגש עם אתי מעלה בדעתה את התמונה של דוד המקראי וחברו הנאמן אתי הגתי (עמ' 24). הרטוריקה הזאת נועדה להעניק לגיטימציה ללוחם האצ"ל המעוצב כממשיך דרכן של דמויות מקראיות. הוא רחב כתפיים, שחום, רוכב על סוס, לראשו כאפיה. "יהודים חדשים וגאים, בנים הולמים ליהודה המכבי ולבר-כוכבא" (עמ' 66).

כבר בראשית הסיפור מצוטט השיח הממסדי על מנת לבטל אותו ולהציג חלופה חתרנית: "אורי הצטרף לאצ"ל לפני שנה [...] אצ"ל זה ראשי תיבות של המילים: ארגון צבאי לאומי [...] כיוון שגם האצ"ל וגם הלח"י הן מחתרות קטנות, שמרדו במרות המוסדות הנבחרים והמוסמכים של היישוב [...] ישנם אנשים המכנים את הלוחמים כפי שכינו אותם הבריטים - טרוריסטים" (עמ' 11). ואולם הנמען, המלווה את חגית המאוהבת באתי, לומד כי לוחמי האצ"ל לא היו טרוריסטים אלא גיבורים נערצים וכי ערכיהם ראויים וחשובים: "הם לא טרוריסטים, אמר [חבר של חגית] בקול רועד, הם נלחמים בשביל כולנו" (עמ' 54).

יוחאי ("סבא"), לוחם אצ"ל אחר, הוא נצר למשפחה חסידית מפורסמת מפולין שאת דרכו התחיל בתנועת המזרחי הדתית. יוחאי, כך מסופר, נרתם לתנועה הרוויזיוניסטית ותרם רבות להפצת האידאולוגיה של זאב זיבוטינסקי. "סבא", המטפל בכל הלוחמים הצעירים של הארגון

גברית ורעות בשעת קרב, על ערבות הדדית ועל אכפתיות קהילתית.²⁰ הדגם החדש של סיפורת הבעיה לנוער נתן במה לבעיות הפרטיות של הגיבור, המסופרות בגוף ראשון (מספר מתוודה), כשהגיבור עובר תהליך של התכחות לבעיותיו עד למפנה אשר יוצר שינוי בגישתו כלפיה ובסופו של דבר לפתרונה. מודל ספרותי זה פתח את ספרות הילדים לתמטיקה חדשה של גיבורי שוליים (או "גיבורי ביניים", אם להשתמש במונח של רודין, 2015), נרטיב של כישלון, מתן ביטוי לצרכים אישיים והתמודדות עם קשיים אקזיסטנציאליים.

כאמור, השינוי לא התרחש במהלך חד-פעמי אלא צבר נוכחות ומשמעות מספר לספר. אפשר לדבר על שני סוגי נרטיב שחרגו מהשיח הציוני הישן ופעלו במקביל: הנרטיב הלאומי, ובצדו, במינוחים הולכים וגוברים, השיח הליברלי, השיח הדתי או השיח המזרחי. המסגרת הכללית של השיח הציוני-הלאומי עמדה אפוא בעינה (שיוכה של ארץ ישראל לעם היהודי, הקריאה להתגייסות, המחויבות לקהילה ולפעמים אף הרטוריקה הסוציאליסטית), ובד בבד דמות הצבר, סמלה המרכזי, שינתה בהדרגה את פניה. הגורם לכך היה הנרטיב השונה שחדר אל הטקסט והחיל על הדמות ערכים שעד כה טרם יוחסו לה: פחדנות, הססנות, תחרותיות וכיוצא בזה. להלן אציג את הבקיעים בכמה ממאפייניה של דמות הצבר שהוצגו בחלק הראשון של מאמר זה.

בקיעים בדמות הצבר כדמות לוחמת, אליטיסטית ומוסרית

הרטוריקה הכפולה הנותנת ביטוי לשתי מערכות שונות של ערכים ערערה כאמור את דימויה הספרותי של דמות הצבר כדמות מוסרית, ערכית ובעלת חוסן נפשי, כאשר ערכים ליברליים ואינדיבידואליסטיים שולבו בהדרגה בספרי הילדים בצד המוטיבים הישנים של הצבר מבית מדרשו של הנרטיב הלאומי. בספר **הסליק במעמקי המערה** מאת גלילה רון-פדר (1972) המאבק הלאומי הופך למסגרת המאפשרת לילד הצבר לבנות את הדימוי העצמי שלו ביחס לחבריו. תקוותם הסמויה של הילדים שיתמזל מזלם להשתלב בפעילות מחתרית נובעת מהרצון להיות "שייך" לחבורה אליטיסטית של לוחמים (ראו לעיל מאפייני דמות הצבר). הפער בין הרצון הזה ובין

אנכרוניסטיות לעבר שהיה ואיננו. כל אחת מדמויות המופת האלה קשורה בקשר הדוק לקבוצות-עניין בחברה הישראלית בהווה של הנמען: הציונות הדתית סיפרה את עלילת-העל הציונית-התורנית באמצעות דמויות צבריות כגון זו שהוצגה לעיל. הימין החילוני עיצב דמות צברית ברוח הציונות ה'בוטינסקאית'. החלת מודל הצבר על דמויות חדשות הייתה, אם כך, בעלת משמעות אקטואלית-פוליטית ביחס להווה ולפולמוס התרבותי סביב סולם הערכים וסביב האידאולוגיה שאמורה להנחות את הנהגת מדינת ישראל ואת בחירת מנהיגיה.

רטוריקה כפולה במסגרת טקסט בודד: שחיקה הדרגתית של דמות הצבר

בד בבד עם הרחבת גבולות השיח הלאומי והגמשתם מאז שנות ה-60 של המאה ה-20 חל גם תהליך של פיחות בעצם הליבה של דמות הצבר, שנכסיה החלו להידלדל ומעמדה כגיבורת תרבות צנח. דן סואל טוען שכרסום מעמדה ההגמוני של דמות הצבר הוא תוצר של שקיעה, ניוון, ריקנות וחוסר מטרה (2015, עמ' 126-127). התמעטות ערכים זו לא התרחשה בבת אחת אלא טיפין-טיפין בספרים לילדים, כשבהדרגה התנפצו קווי האופי הסטראוטיפיים של הדמות, ותכונותיה הומרו במערכת ייצוגים חברתיים חלופית המעידה על תהליך של שינוי ערכים.

דנה קרן-יער (2007), שבחנה את תהליך הנורמליזציה בספרות הילדים העברית מנקודת מבטן של יוצרות במאה ה-20, מונה שלושה דורות של סופרות עבריות לילדים. הדור השלישי, שהתחיל לפעול בשנות ה-60, סימן גל חדש ביצירה לילדים. עם היחלשות מדינת הלאום ועם התגברות תהליכי ההפרטה והגלובליזציה, התרחקה, לדברי קרן-יער, הכתיבה לילדים מהפן הציבורי-הפוליטי לטובת העיסוק בסיפוק צורכיהם הפרטיים של הנמענים. הנורמליזציה הייתה לדבריה לפרקטיקה אידאולוגית: כעת ביקשה ספרות הילדים להעניק לקוראה הנאה חושית ואסתטית, מענה למצוקות רגשיות, הדרכה והגנה מפני סכנות קיומיות אוניברסליות. הנורמליזציה במובן זה היא אפוא שחרור מלחצים אידאולוגיים ופוליטיים והתפתחות תמטיקה אישית ואוניברסלית. שי רודין (2016) מצביע כאמור על תהליך דומה בשנות ה-60 וה-70, במעבר מסוגת "סיפורי החבורה" לסוגת "סיפורי בעיה". סיפורי החבורה נתנו ביטוי לאתוס של הצבר, שעמד, כאמור, על אחווה

²⁰ על סיפורי חבורה בנרטיב הציוני בספרות הילדים ובקולנוע ראו אופק, 1988, עמ' 182-191; טלמון, 2001.

בראשית הסיפור לבד בחווה בבוקר שבו פרצה מלחמת יום כיפור. איתן מטפל במשק למרות הבדידות והחששות. השינוי בא לידי ביטוי בעצם הלגיטימציה לעסוק בפחד באופן ישיר. ככל שמתגברים הקרבות, הולכת ומצטמצמת יעילותו של הילד, והדבר בא לידי ביטוי בירידה בפעילות התזזיתית של הדמות לטובת רטוריקה מהורהרת ולירית. הילד מעז לתהות על גורלו של האדם, על המוות, על המלחמה שפרצה דווקא ביום הכיפורים.

גם המבוגרים המתוארים בהמשך מגלמים את הייצוג החברתי של הצבר כלוחם חסר אונים, עייף, מאוכזב ובודד, הנאלץ להתמודד עם פחדים קשים (עמ' 143). תמונת השער של הספר מאת ה' הכתקופץ, זו שנבחרה לשקף את לב הסיפור, מחדדת את הפער בין השיח בספר הזה לנרטיב בשיח הציוני הישן. בתמונה מתוארת סצנת המנוסה של ציון ואיתן מן האש, המשקפת את הנסיבות הבלתי הרואיות של המלחמה.

נוכחותו של הנרטיב הליברלי הלכה וצברה תנופה במסגרת הטקסט הבודד בספרות הילדים ודחקה לשוליים את הנרטיב הלאומי מבחינת עיצובה של דמות הצבר. ככל שמערכת הערכים הליברלית נכחה יותר בטקסט, הלך ואיבד הצבר את אמינותו כלוחם אמיץ לב, מנהיג, ראש הפירמידה החברתית. יתר על כן, הנרטיב הליברלי הניח לזהויות-משנה אלטרנטיביות להתחרות בו על מעמד זה בהצלחה לא מבוטלת. את דמות הצבר החליפו האליטה העירונית, עולים חדשים, בני עדות המזרח, דתיים. את מערך הכוחות הזה אפשר לראות למשל בספר **השלושה שלא נטשו** מאת גלילה רון-פדר (1974),²¹ שבו שלושה גיבורים בונים את מרקם החברה הישראלית: הקיבוצניק אילן (המספר), בן דודו התל אביבי דני וחברם יורי (אורי), עולה חדש מרוסיה המאומץ אל משפחה. הספר קורא תיגר על ייצוגה של דמות הצבר הלוחם ומציע מערכת ייצוגים חלופית.

מערכת של הנחות יסוד עתידה להתמוטט בספרה של רון-פדר. כשנטישת היישוב עומדת על הפרק, למשל, אילן בטוח שהוריו לא ייסוגו, אבל מתבדה. אביו, נציג המבוגרים, מאכזב יותר מכל האחרים. על אף דרגות הקצונה שהוא נושא על כתפיו הוא משתף פעולה עם הפינוי. "חוץ מזה, אני מתנגד לכל הפקודה הזאת. בית זה בית, ולא עוזבים אותו ככה

21 הספר מוקדש לזכרו של סגן אילן שפירא שנפל בקרב על החווה הסיינית ב-16 באוקטובר 1973. עצם הבחירה להנציח את זכרו של חייל צה"ל באמצעות נרטיב המבטא ספקנות, התלבטות וחולשה במקום להתמקד בעלילות גבורה מעידה על התמורה שחלה בחברה הישראלית.

הרצון המניע את דמות הצבר המצטיירת למשל בספרו של בר, שהוזכר לעיל, ברור: זרובל מונע מתוך אהבת מולדת ומוכנות להקרבה. אם פעל מתוך דחפים אחרים - אין לכך ביטוי בספר. הילדים בסיפור זה, לעומת זאת, מונעים מצרכים פסיכולוגיים אגואיסטיים: לא אלטרואיזם טהור אלא שילוב אינטרסנטי של עניין אישי, שהצורך הלאומי משמש לו מעטפת חיצונית בלבד.

איתן, מנהיג החבורה, נהנה מצייתנותם של חבריה, אך הוא זוכה בה בעיקר הודות לפרקטיקות אלימות שהוא מפעיל על הילדים ולא דווקא בזכות דוגמה אישית חיובית. יתרה מזו, דימוים האליטיסטי של בני החבורה הוא תוצר של שיווק עצמי יהיר, המנוגד לצניעות שאפיינה את דמות הצבר הקודמת. גם העיסוק האינטנסיבי בשמירת סוד הוא טכניקה שנועדה להמחיש מי שותף לחבורה ומי נותר מחוצה לה. בני החבורה מסתודדים בכיתה באופן גלוי ומתריס, עד כדי כך ששאר הילדים מתכוונים להעמיד אותם למשפט כיתתי. מעמדם הייחודי בחברת הילדים מייצג, אם כן, רק את הדימוי שלהם בעיני עצמם, ואינו נובע מתרומתם למפעל הציוני. קיים אפוא פער בין הציפייה שמעוררת ההסתערות ההרואית והדרמטית בפתיחת הסיפור ובין התרומה הממשית של הילדים ללוחמה עצמה. הפער בין רהב ודיבור ובין מעשה אפיין את דמות הצבר בסוף שנות ה-60 ובשנות ה-70, בניגוד לדימוי הקודם של הצבר שעושה הרבה ומדבר מעט. הצבר בעיצובו החדש הוא דמות יהירה בעלת ערכים מפוקפקים, שהמוסריות שלה ומקצועיותה בשדה הקרב מוטלות בספק.

בספר **עשן כיסה את הגולן** מאת אוריאל אופק (1974) השינוי בא לידי ביטוי בעצם העובדה שהמלחמה מגיעה אל הילד ולא הוא זה שיוצא לחפש אותה. לראשונה מסופר על ילד שנקלע למלחמה לא מתוך בחירה אידאולוגית אלא מתוך פסיביות וחוסר אונים. עמדת מוצא זו מעידה על חולשה, והייתה בקיע נוסף באתוס הגבורה הציונית. יש להדגיש כי הצבת הגיבור הצבר במצבים של חוסר אונים לא שינתה את סיפור המסגרת הציוני-הלאומי שתואר לעיל. ואולם עצם הגמשת גבולות השיח אל תחומים אפורים שהיו זרים לשיח עשור שנים קודם לכן מוכיחה את מעמדו ההולך ומתערער של הנרטיב בכללותו. דמות הצבר החלש, המתלבט, חסר האונים, הפוחד ואף בוכה שונה מאוד מהצבר של שנות הארבעים.

איתן, גיבור הסיפור של אופק, הוא ילד בן עשר שמוצא את עצמו

פתאום. עלינו להילחם עד טיפת הדם האחרונה כפי שלימד אותי אבא" (עמ' 20). הטנקים החודרים לקיבוץ מעוררים אימה: הילדים מדברים ב"קולות רפים", שותקים, המומים ממחזות מלחמה. השלושה חסרי אונים, פסיביים, ממתנינים לקץ. השאלה כיצד להגיב למצבם החדש נענית בתשובה הזרה לשיח הציוני – להתפלל. אילן, המבקש לעמוד "זקוף וגאה" כנגד הלוחמה, מעורר גיחוך בקרב חבריו הלועגים לרטוריקה הטיפשית שאינה הולמת את עוד את המציאות.

לאחר התנפצות המערכת האידאולוגית המוכרת לו, אילן קורס ומאבד שליטה. הוא חדל לתפקד באופן רציונלי, מפנה את התסכול שלו כלפי חבריו ומכה את בן דודו המשתדל לשמור על קור רוח ולהציל את אילן מעצמו. בהמשך גם דני מתמוטט, מקיא, בוכה ורועד. היחיד שמוסיף לתפקד תחת לחץ הוא יורי-אורי, המקבל עליו את תפקיד המנהיג ומוביל את חבריו ברוגע אל המחסה (עמ' 49). עצם העובדה שהעולה החדש הוא זה ש"ירש" את השם אורי (שם דמותו של הצבר המיתולוגי בספרו של משה שמיר) מעידה על דינמיקת השינויים של הדמות: אורי, ולא אילן, הוא זה שיוודע כיצד לטפל בפצוע שמצאו בטנק הישראלי. אילן, הצבר הקיבוצניק, מציית בשתיקה (עמ' 68). בכך נפתחת אפשרות לסוג חדש של אליטת הנהגה בחברה הישראלית.²² עם תום הסיפור נותר כל אחד מן הילדים פגוע וסובל מהפרעת אישיות. בתהליך שתואר כאן באים אפוא לידי ביטוי שני מהלכים: פגיעה בתדמית של דמות הצבר והעברת הדימוי החברתי האליטיסטי מן הצבר אל דמות-שוליים, העולה החדש. שני תהליכים אלה מערערים על מעמדה ההגמוני הקודם של הדמות.

סיפורים אלה מדגימים, אם כן, ייצוג חברתי חדש לצבר הלוחם. לא עוד לוחם קר, בעל יכולת קרבית וחוסן רגשי. הצבר של השיח החדש הוא דמות מבולבלת, חסרת אונים ושבורה. הנחות יסוד שעיצבו את חייו הציוניים מתנפצות, ולנוכח מציאות זו הוא קורס. חולשתו מאפשרת לגיבורים אלטרנטיביים למלא את מקומו, כמו למשל העולה החדש מהתפוצה הסובייטית.

סיפורו של בן ציון אפשטיין, **דמעה באנם המר: מסע אל ארץ גושן** (1976), מדגים היבט נוסף בשינוי דמות הצבר. המסגרת האידאולוגית-

הציונית בספר קלושה עד כדי כך שקשה לזהותה, והיא קיימת רק כמערך של סיסמאות ריקות מתוכן. גם הצבר אינו מכונה עוד "צבר" אלא "יליד הארץ". את הנרטיב הלאומי מחליפה מערכת ערכים אינדיבידואליסטית, מנוכרת והדוניסטית. מסופר על נפתלי (תליק), תלמיד כיתה ז', שאמור לחגוג בר מצווה באותה שנה. הרקע לסיפור הוא מלחמת יום כיפור. אביו של תליק יוצא למלחמה, ותליק מחליט לנסוע אליו לשם ההרפתקה ועל מנת לזכות בהערכת חבריו לכיתה. חוסר התוחלת במסעו של תליק בחיפוש אחר אביו בולט על רקע הבלבול והחרדה בעורף בזמן המלחמה הקשה בחזית. האיוולת שביציאה למסע כזה מתחדדת גם לאור החשש של הנער כי בינתיים אבא יחזור הביתה וישבש לו את כל התוכנית. האנוכיות בעצם המחשבה הזאת ברורה לו היטב, ואף על פי כן הוא מוסיף להרהר בה. המסע של תליק אינו מסע הרואי למען אידיאל. הוא בסך הכול מחפש פעילות להעסיק בה את עצמו. כל מטרתו להיות הילד הראשון בכיתה שיצא למסע כזה. בחוץ מלחמת יום כיפור, והוא עסוק בדילמה "האם לקחת מצלמה" (עמ' 45) ובציפייה שיהיה לו "מה לספר" לחברים (עמ' 62). שיא גבורתו בא לידי ביטוי בכך שלא נרדם למרות העייפות. לאורך 50 דפים הוא נוסע דרומה, ואחר כך ייסע צפונה. תחנות במסע שהיו עלולות להיות מסוכנות מתוארות באור מגוחך.

כשהנער פוגש בסופו של דבר את אביו, הוא מתאכזב. האב הזדקן מאוד בעקבות המלחמה ובשערותיו נזרקה שיבה. תליק חש כאילו לפניו איש זר, ובמקום לתמוך באביו הוא פורץ בבכי בלתי פוסק. הנער נהיה לנטל על שכמו של האב העייף, שצריך להתמודד עם בנו המפונק. תליק חוזר הביתה עם מדי צבא שניתנו לו במתנה בטיול. קבלת הפרס הזה בלא שום הצדקה מוכיחה את תהליך התרוקנותו של הנרטיב הלאומי מתכניו המרכזיים ומסמליו. ואם לא די בכך, כשהילד שב לביתו הוא מתקבל למרבה האירוניה בתרועות חבריו, ואמא "שמחה מאד לראותו בבגדי צבא [...] היו כאלה שאף שיבחו אותי בקול רם ונרגש: ממש פייטר אתה, תליק" (עמ' 111). הסביבה אינה סבורה שהילד ראוי לנזיפה.

סיפור זה ממחיש היטב את הזילות שחלה בדמות הצבר הלוחם. בעוד דור המבוגרים מוסיף לשאת בנטל קיום המדינה, בניהם עסוקים במילוי שאיפותיהם הילדותיות, עיוורים לצורכי הקהילה בשעת משבר. חשוב לציין כי תליק נשאר "פייטר" בעיני החברה הסובבת אותו על אף שחזר

22 על האליטה החברתית בישראל ועל חילופי המנהיגות בה ראו יונתן שפירא, 1984, עמ' 128-156.

ההיתר המוסדי ל"מעשי משובה" התפתח בהכשרות המגויסות של הפלמ"ח ועבר למסגרות נוער כגון תנועות הנוער ובתי הספר החקלאיים (אלמוג, 1997, עמ' 162-176). מוטיב זה נבחן בהרחבה בספר **אליפים** מאת אסתר שטרייט-וורצל (1981), שגם הוא סופר ברטוריקה כפולה. הנרטיב הדומיננטי בספר הוא הנרטיב הליברלי, שניהל דיאלוג ביקורתי עם תבניות החשיבה הלאומיות. נבחנה בו בין השאר מידת תקפותה של דמות הצבר כדמות שובבה וקונדסית. מעשה הקונדס, שסימן בשנים קודמות את חברי החוג הצברי האליטיסטי ושסופר עליו בנימה מעריצה, נוסטלגית ורומנטית, הוצג בספר זה מראשית שנות ה-80 בטון שונה לחלוטין. מסופר כאן על הדלידים (תלמידי כיתה י"ב), המתייגים את עצמם בתור קבוצה ייחודית באמצעות סדרת מתיחות על חשבונם של התלמידים הצעירים. תעלוליהם הולכים נעשים אכזריים ומכוערים יותר ככל שהעלילה מתקדמת. המבוגרים נקראים להתערב, אבל כשהמנהלת נוזפת בנערים, הם מתבוננים בה באדישות משועממת. בעיניהם הכול נדוש וחוזר על עצמו, ודבר אינו מדבר אל לבם. זעמו של רוני ממחיש עד כמה מעשי הקונדס אינם עוד קוד תרבותי מקובל: "הוא העיף מבט שוטם לעבר שולחנות הדלידים. הבט איך הם אוכלים ונהנים וצוחקים, איך הם צוהלים כסוסים איש לבדיחות רעהו. מרגישים כאילו העולם כולו שייך להם, מי ידמה ומי ישווה להם בכוח ובשררה. לו רק יכול להחזיר להם כגמולם. לו רק יכול לנצח אותם, למגר את כוחם, לרמוס את השפעתם הנחרצת בגנות. גיבורים גדולים. נגד מי נלחמו, ואיך ניהלו את מלחמתם" (עמ' 67). המאזן הסמוי שהיה קיים בעבר, של זכויות יתר של הצברים כנגד תרומתם היתרה למפעל הציוני, מתרוקן כאן מתוכן, ונותרת אך ורק הדרישה לזכויות (אליצור, 2015, עמ' 60-61). ובאין תוכן ממשי, מה שפעם היה מעשה שובבות הופך להתנהגות ריקנית ומכוערת.

אפשר לסכם ולומר כי סיפורת הילדים שמרה על מסגרת כללית של הנרטיב הציוני גם לאחר 1973, אלא שזו מסגרת מטעה. לגבי דמויות הצברים בספרות שלאחר מלחמת יום כיפור הציונות אינה עוד אידיאל מנחה מרכזי ובלבדי, גם בסיפורים העוסקים בתקופה שלפני קום המדינה. הציונות סיפקה מסגרת כללית בלבד (כגון הפנימייה החקלאית בסיפור לעיל), אבל חלו בה שינויים רבים. אידיאלים חדשים העמידו במרכז את הנהנתנות האישית ואת צרכיו הפסיכולוגיים

ממסע טיפשי, מיותר ומסוכן עם מדי צבא שאינו ראוי להם. הרטוריקה של הספר אינה מגנה את ריקנותה של הדמות, לא ברובד הגלוי ולא ברובד הסמוי, ובתוך כך היא מציבה מערכת ערכים אחרת, תחרותית והדוניסטית. הנרטיב החדש אינו שופט את התנהלותה של דמות כמו נפתלי, ובכך הוא מעניק לגיטימציה לייצוג חברתי שהתרחק, כאמור, מרחק רב מדמותו של הצבר, עד כדי היווצרות של דמות מסוג חדש.

בקיעים בדמות הצבר כדמות שובבה

הכפילות הנרטיבית של הטקסט צמצמה גם את דמות הצבר הקונדסית, שהתאפיינה במעשי מתיחה והומור, בחוצפה חנינית ושובבות. הראיתי לעיל כיצד מידות אלה הוצגו ברוח סלחנית ובטון תומך, בשל ההנחה התרבותית כי התנהלות זו אינה מעידה על אכזריות ורוע אלא על הומור בריא ויוזמה, וכי בבוא השעה, בשעת הקרב, תהיה לה אף תועלת. אורח החשיבה הזה הלך ונשחק, בייחוד לאחר מלחמת יום כיפור. הידלדלותה של דמות הצבר הקונדסי, שובת הלב, בולטת בספר **החבר'ה הטובים חוזרים** מאת מרדכי נאור (1974), שהיה ספר המשך של נאור לספר בעל שם דומה - **החבר'ה הטובים או הקרב בשדות הצברים** (נאור, 1971), שהוצג לעיל. בסיפור מ-1974 עדיין בולט השיח הציוני הדומיננטי, למשל בהצגה החד-צדדית והסטראוטיפית של הסכסוך היהודי-הבריטי, אך ניכרים בו בקיעים משמעותיים באופן עיצוב הדמויות ובאופן שבו נתפסים מעלליהם. דמות הצבר החמוד והשובב, שביום הדין מגשים את הציפייה ממנו לניצחון הרואי ולקורבן אישי, איבדה מהזהר שהיה לה בספר מ-1971. בספר ההמשך, שמוצגות בו כביכול אותן אפיזודות של תעלולי ילדים, קיים הבדל ניכר: הדמויות פועלות בפזיזות, רודפות כבוד אישי, אינן לומדות מטעויות ולפיכך הן נכשלות בסופו של דבר. משמעות הדברים ברורה: אם בעבר נסלחו לילדים הצברים תעלוליהם משום שראו בהם פן חשוב בצמיחתו של לוחם, לאחר מלחמת יום כיפור השתנתה המשמעות שיוחסה למעשי הקונדס, והנטייה הייתה לראות בהם ריקנות, חוסר אחריות ושטחיות. את מחירה הנורא של ההתנהלות הצברית מהסוג הזה שילמה החברה הישראלית במלחמה. שבר זה היה אחד הגורמים שהובילו לשינוי ערכים עמוק בשנים אלה, והוא השפיע בין השאר על האופן שבו החברה הישראלית שפטת את דמות הצבר.

האידיאולוגיה שעליה היא מושתתת.²³

ואולם עם השנים התפוררה תמונת הלכידות החברתית. אמינותה ועוצמתה הועמדו בספק ונבחנו מחדש, והאתנוצנטריות התרבותית שאפיינה את השיח הציוני פחתה. הוויתור על עליונותו של יליד הארץ הוא עוד צעד בתהליך דעיכתו של השיח הישן. האיבה כלפי הגלותיות הצטמצמה, הליכות צבריות איבדו את מעמדן הדומיננטי, לזהות הצברית נוספו מרכיבים חדשים שלא היו בה קודם, וגברה ההכרה כי הצבר יוצא נשכר ממפגש מפרה עם בן תרבות זרה.

בספר **הרפתקאות עמרי בקיץ 1967** מאת דבורה עומר (1969א) הנרטיב הציוני עדיין דומיננטי. מסופר על עמרי, העומד לשוב לישראל משהות בארצות הברית, "מפני שישראל היא הבית שלי, המולדת שלי. אבי הוא קצין בחיל השריון, ואם תפרוץ מלחמה עליו להיות בקו הראשון. אנחנו חברים בקיבוץ ספר בגליל, ממש על הגבול, וזקוקים לנו שם" (עמ' 9). ואולם השיבה לארץ מוכיחה לעמרי כי ההווה "הצברית" היא מהות שאדם עשוי לאבדה לאחר שנות שהייה בחוץ לארץ. כאשר עמרי מתארח, למשל, בביתו של רמי ונפרד מבני המשפחה בנימוס, הם מחייכים אליו בלגלוג: "שמע, אמר רמי. אתה מדבר כמו איזה דיפלומט, או משהו. זה בגלל חוץ לארץ, נאנח עמרי. אצטרך להתרגל מהר להיות שוב צבר" (עמ' 64).

עמרי אינו משתלב בקיבוץ. קשה לו להתמודד עם המלחמה, והוא מחפש לעצמו עולם חלופי. כך נוצרים שני מיני שיח בטקסט. השיח הצברי של ההורים משמר את עולם הערכים הישן, והשיח של עומרי חותר תחתיו ומציג חלופה תרבותית, הכוללת מרכיבים מהתרבות האמריקאית. מלחמת ששת הימים, המשתקפת דרך חוויותיו של עמרי, מעוצבת בספר לא רק באמצעות "נצחונותיה הכבירים" אלא בעיקר ברגעי הקושי והכאב הכרוכים בה. הבתים ההרוסים, האבל על מות אחד האבות, וכיוצא בזה. אמו של עמרי אינה תומכת בו, מאחר שהיא עסוקה כולה בתפקיד שקיבלה בקיבוץ. הנרטיב הקולקטיבי חשוב יותר מצרכיו של הילד. רק אצל ג'יקי, החבר האמריקאי, עומרי מוצא אוזן קשבת ואהדה. ואף על פי כן ג'יקי

של הפרט. לא תמיד הוצגה בסיפורים עמדה חיובית כלפי מערכת ערכית זו. ואכן, הבדל חשוב בין הנרטיב הלאומי לנרטיב האינדיבידואליסטי טמון בביקורת המובלעת כלפי הדמויות המתוארות ביצירות. בסיפורים בעלי נרטיב לאומי ניכרת הזדהות אידיאולוגית מלאה בין המספר לדמויות. סיפורים בעלי נרטיב אינדיבידואליסטי לא בהכרח פעלו על פי הקוד הזה. המספר ביצירות אלה עשוי לגנות באופן סמוי או גלוי את התנהלות הדמויות. בדברי המספר, שעדיין מצוי בתוך תבניות חשיבה קודמות, ניתן ביטוי ספרותי אסתטי למערכת הערכים החדשה, אבל היא מוצגת באור שלילי ונדחית. היחס למעשי הקונדס הוא עוד דוגמה לרטוריקה הכפולה של הטקסט הבודד. ספרים אלה עדיין מציגים את הערכים הצבריים הישנים, שנחשבו בעבר לביטוי דרכו המשוחררת, הטבעית ומלאת החיים של הצבר, אלא שאותם ערכים התרוקנו מתוכן ממשי והותירו מנהג עקר ומכוער.

בקיעים באתנוצנטריות התרבותית, בלכידות החברתית ובתחושת השייכות

אתנוצנטריות תרבותית היא השקפה של בני קבוצה מסוימת הרואים בתרבותם תרבות מרכזית שהיא נעלה וצודקת יותר מתרבויות אחרות, הנחשבות לנחותות. הנרטיב הציוני נטה לאתנוצנטריות (אלמוג, 1997, עמ' 59-62, 242-246). ההזדהות של היחיד עם הקולקטיב ועם האידיאולוגיה המשותפת הייתה אוטומטית ומובנת מאליה, ונבעה מעמדת מוצא הקושרת את הצבר אל האתוס הקיבוצי. עמדה זו חידדה את תחושת השייכות של הצבר ואת המחויבות שלו לקהילה. אדיר כהן (1985) עוסק בספרו באתנוצנטריות התרבותית בסיפורת לילדים, שעיצבה את יחסה של דמות הצבר כלפי היריב הערבי. בספרות הילדים, טוען כהן, קיים מנגנון של עיוות דמות האויב עד כדי הקצנה, בעוד הדימוי העצמי של הצבר חף מפגמים ומחסרונות. עיצוב דמות הזולת באמצעות מקבץ של תכונות שליליות עד כדי ניכור סטראוטיפי הוא אקט של השלכה, או בלשון אחרת השתקפות של מאבקים פנימיים של האדם עם עצמו. הנרטיב הציוני בנה למען נמעניו יריב שקל לשנוא אותו ולהתאחד נגדו. הדמות שכנגד, הצבר, יותר משייצגה אדם ממשי, הייתה לאידאה שיש לשאוף לחקוטה ולאמץ את

23 לעניין זה ראו גם את מחקרה של דנה קרן-יער, 2007, עמ' 130-132. קרן-יער מדגימה כיצד יוצרות שונות, למשל אבידור-טשרנוביץ, הנציחו הבדלים סטראוטיפיים על ידי הנגדת הצבר האשכנזי לבני לאומים אחרים ועדות אחרות בארץ. לצבר יש יתרון מעמדי משום שקיבל חינוך עברי, ואילו ל"אחרים" (למשל "הערבי" או "התימני") אין זכות או זיקה לארץ.

עקב נפילתו של הצבר באה לידי ביטוי מנהיגות של עילית חברתית מזן חדש. הילד הישראלי שינה בהדרגה את פניו, והכינוי "צבר" לא הלם אותו עוד. בשל התמורות שחלו בחברה הישראלית החלו נרטיבים חדשים להמיר את מודל הילדות הצברי, ואופני קיום ישראליים אחרים באו לידי ביטוי. בסיפורים פעלו ילדים שאורח חייהם, משמעות קיומם והדיאלוג התרבותי שניהלו עם הקהילה ועם המדינה היו שונים לחלוטין מאלה של הצבר, ולפיכך הם חתרו תחת דמותו. סיפורת הילדים לא רק שיקפה תמורות תרבותיות בארץ. היא גם תרמה להן על ידי כך שנתנה להן במה. "יש ילד אחד בעולם והילד הזה הוא אני" - כתב יהודה אטלס בשנת 1977, ובמילים ספורות אלה הציב את האינדיבידואל במרכז הקיום וסתר את כל מבנה הידע הצברי שקדם לו.

מקורות

מקורות ראשוניים

- אבידר-טשרנובץ, ימימה. **מגדלים בירושלים**. רמת גן: מסדה, 1968.
- אבן-נור, ישראל. **הפרשים דהרו כל הלילה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1979.
- אופק, אוריאל. **עשן כיסה את הגולן**. תל אביב: מזרחי, 1974.
- **גיבור חידה**. תל אביב: שרברק, 1975.
- **בדרך לגימנסיה**. תל אביב: ספרית פועלים, 1980.
- אורגד, דורית. **ספינה רעועה**. ח"מ: הד, 1975.
- אטלס, יהודה. **והילד הזה הוא אני**. ירושלים: כתר, 1977.
- אמתי, צבי. **על גדות החולה**. תל אביב: יבנה, 1960.
- אפשטיין, בן-ציון. **דמעה באגם המר: מסע אל ארץ גושן**. ח"מ: אתגר, 1976.
- ביבר, יהואש. **סופת הגליל**. תל אביב: מילוא, 1976.
- **המפקד הראשון ליהודה**. תל אביב: שרברק, 1978.
- בן-נתן, יגאל. **החאן על הגבעה**. תל אביב: אותפז, 1971.
- בצר, עודד. **נא לא לדרוך על הדשא**. תל אביב: שרברק, 1969.
- **הגשמים מגבול הצפון**. תל אביב: שרברק, 1975.
- **המסע המופלא אל לוחמי בר-כוכבא**. תל אביב: מילוא, 1978.
- בר, עמוס. **פורץ המחסומים**. תל אביב: שרברק, 1977.
- גדליה, עמי. **ידידים מעבר להר**. ירושלים ותל אביב: דביר, 1984.
- גרנות, צביה. **גבורה באדום**. תל אביב: שרברק, 1969.

ועמרי (הזרים, האחרים) הם אלה שמצליחים למנוע פיגוע גדול בכותל. הם מוכיחים ערנות ואומץ, נפצעים ואף עוברים עינויים. המעשה הופך אותם לגיבורים בעיני בני הכיתה של עמרי. ג'קי האמריקאי, על גינוניו ושפתו הזרה, הוא עכשיו המודל שהילדים בקיבוץ מבקשים לחקות. עיצוב עלילתי זה אינו מבטל לחלוטין את המסגרת הציונית, אבל הוא מרחיב את גבולות השיח אל מחוזות שהיו זרים לה בעבר, ועתה נוספה להם לגיטימציה ממסדית.

סיכום

במאמר "זכויות, חובות ויום הכיפורים" משנת 2013 כתב אורי אליצור:

כוח המנהיגות והחן של הצבר הקיבוצניק והלוחם לא באו משריריו ולא מבלוריתו יפת התואר אלא מהעובדה שהוא חי בתרבות שבמרכזה חובות ולא זכויות [...] הישראלי אשר בחר כל יום מחדש מרצונו החופשי להיות מגויס וממלא חובות כששיר על שפתיו – הלך לאיבוד אי שם בשנות השבעים. (אליצור, 2015, עמ' 60-61)

בכל הספרים שהוצגו במאמר זה שולט הנרטיב הציוני, המעמיד מסגרת מארגנת של מערכת ערכים רצויה. ואולם בקריאה זהירה מתברר השינוי שחל ביחס של הטקסטים לדמות הצבר.²⁴ מצד אחד התרחבו גבולות הדמות ושויכו אליה עוד ועוד מוזרים חדשים שהיו בעבר זרים לה ולמאפייניה. מצד אחר חל פחות בערכי הליבה של דמות הצבר לעומת הדימוי שנוצר לה בשנות ה-40 של המאה ה-20. אהבת המולדת והאידיאולוגיה הציונית הצטמצמו, ובמקומן הוצגה מערכת חדשה של מניעים המושתתים על צרכים אינדיבידואליסטיים. התלהמות וריקנות החליפו את הנוהג למעט בדיבור ולהרבות במעשה, וניתן יותר ביטוי למצבים של פסיביות, חולשה וחוסר אונים. הלכידות החברתית לא עמדה עוד במבחן המעשה, ערכים מקודשים התנפצו, והצבר הרבה להיכשל.

24 עוד דוגמאות הן ספרו של אלישע פורת **ספינה ושלושה צויחים** (1984), המדגים את מעמדו השנוי במחלוקת של הצבר כלוחם חסר התלבטויות, מייליטנטי ובטוח בעצמו; ספרה של עמי גדליה **ידידים מעבר להר** (1984), המעמיד בספק את הלכידות החברתית של החברה הצברית; וספרו של יצחק נוי **נבעת האירוסים השחורים** (1984). ספרה של אסתר שטרייט-וורצל **מכתבים לצופיה** (1984) מוכיח כי "תעלולים צבריים" אינם בהכרח מלאי חן ועשויים להעיד על אישיות מסוכסכת.

אלמוג, עוז. הצבר: דיוקן. תל אביב: עם עובד, 1997.

— **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, כרכים א-ב**. חיפה: זמורה ביתן, 2004.

— "דמות הצבר". **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני - מבט אינציקלופדי**, ערכו שולמית וולקוב, ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם ומורטון ויינפלד. ירושלים: מכון שפינוזה, כרך רביעי, 2007, עמ' 298-299.

ברוך, מירי. **ילד אז ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים**. תל אביב: ספרית פועלים, 1991.

גביאן, אסנת. "לספר סיפור בארבעה קולות": **חילופי נרטיבים בסיפורת לילדים 1985-1960**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת פרופ' יוחאי אופנהיימר. אוניברסיטת תל אביב: בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, 2011.

גוסקוב, ערן. **למורה כבר אין עיניים בגב: משבר הסמכות החינוכית בעידן הפוסט מודרני וקווים מנחים לשיקומה**. ח"מ: מופת, 2016.

גורביץ', זלי. **על המקום**. תל אביב: עם עובד, 2007.

גלבר, יואב. "היהודי החדש ועיצובו בחברה הארצישראלית". **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**. ירושלים: יד ושם, תשנ"ו, עמ' 425-442.

גלוזמן, מיכאל. **הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007.

דר, יעל. **המעבר מסיפור של יישוב לסיפור של מדינה בספרות הילדים העברית 1939-1948**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת פרופ' זהר שביט. אוניברסיטת תל אביב, 2002.

זרובל, יעל. "החזרה אל התנ"ך: הטיול וזיכרון העבר בשיח התיירותי בישראל". **תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, כרך ב**, ערכו מאיר חזן ואורי כהן, עמ' 497-522. ירושלים: מרכז זלמן שניאור ואוניברסיטת תל אביב, 2012.

טאוב, גדי. "שנות השישים האמריקניות בישראל: ממרד לקונפורמיזם". **עיונים בתקומת ישראל**, גיליון 13, 2003, עמ' 1-28.

טלמון, מירי. **בלוז לצבר האבוד**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001.

טנא, עפרה. **הביתם הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2013.

ורדי, זאב. **מי זה רץ בסימטאות**. תל אביב: מזרחי, 1974.

חביב, מעוז. **הקשרים הצעירים**. תל אביב: מ. מזרחי, 1974.

כהן, מלכה. **חלוצי היישוב הראשונים**. תל אביב: הלל, 1964.

לבנה (ליברמן), צבי. **גבעת אבנים**. תל אביב: אלף, 1963.

מיטיב, בני. **הזורעים במדבר**, מרחביה: ספרית פועלים, 1972.

נאור, מרדכי. **החבר'ה הטובים או הקרב בשדות הצברים**. ח"מ: משרד הביטחון, 1971.

— **החבר'ה הטובים חוזרים**. ח"מ: משרד הביטחון, 1974.

נוי, יצחק. **גבעת האירוסים השחורים**. ירושלים: כתר, 1984.

עומר-מוסנזון, דבורה. **דפי תמר: עושים חיים**. תל אביב: עמיחי, 1961.

עומר, דבורה. **דפי תמר: שלום לך אמריקה**. תל אביב: עמיחי, 1963.

— **הכלב נו-נו-נו יוצא למלחמה**. תל אביב: עמיחי, 1968.

— **הרפתקאות עמרי בקיץ 1967**. תל אביב: עמיחי, 1969.

— **צוללים קדימה**. תל אביב: שרברק, 1969.

— **דמעות של אש**. ח"מ: הקיבוץ המאוחד, 1983.

פורת, אלישע. **ספינה ושלושה צריחים**. תל אביב: ספרית הפועלים, 1984.

רון-פדר, גלילה. **הסליק במעמקי המערה**. תל אביב: מילוא, 1972.

— **המורד**. תל אביב: מילוא, 1973.

— **השלושה שלא נטשו**. תל אביב: מילוא, 1974.

— **נאור ובסתר: סיפורו של זאב ז'בוטינסקי, חלק ראשון 1886-1914**. ירושלים: אלישר, 1981.

— **משה דיין: הלוחם מן העמק**. ירושלים: כתר, 1984.

— **אהבה במחתרת**. תל אביב: מילוא, 1985.

שטרייט-וורצל, אסתר. **נערי המחתרת**. תל אביב: עמיחי, 1969.

— **אורי**. תל אביב: עמיחי, 1976.

— **אליפים**. תל אביב: עמיחי, 1981.

— **מכתבים לצופיה**. תל אביב: עמיחי, 1984.

מקורות שניוניים

אופק, אוריאל. **תנו להם ספרים**. תל אביב: ספרית פועלים, 1988.

אליצור, אורי. "זכויות, חובות ויום הכיפורים" [מקור ראשון, ט בתשרי תשע"ד], **בדעה צלולה: מבחר מאמרים**. תל אביב: ידיעות אחרונות, 2015.

— "מי אנו מה אנו". **עת-מול**, גיליון 23, מס' 4, 1998, עמ' 12-13.
 — "לאן הלכה שלילת הגלות". **אלפיים**, גיליון 25, 2003, עמ' 9-54.
 שפירא, יונתן. **עילית ללא ממשיכים**. תל אביב: ספרית פועלים, 1984.
 תור-גונן, רות. "בין שורות ובין צורות: רכיבים לזיהוי מסרים ערכיים באיור, בעיצוב ובטקסט של ספרים מאוירים לילדים". **עולם קטן**, גיליון 1, 2000, עמ' 41-70.

יער, אפרים וזאב שביט. **מגמות בחברה הישראלית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003.
 כהן, אדיר. **פנים מכוערות במראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית**. תל אביב: רשפים, 1985.
 לבל, אודי. **הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי**. ירושלים: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד טבנקין, 2007.
 משיח, סלינה. "יליד שאיננו 'צבר': על מיתוס קולקטיבי ועל שונות תרבותית". **ספרות ילדים ונוער**, גיליון 133, 2012, עמ' 15-30.
 סואל, דן. **שמאל ימין: מחלומות חירות וצדק ללאומנות - סיפורה של החברה הישראלית**. חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2015.
 קרן-יער, דנה. **סופרות כותבות לילדים: קריאה פוסט-קולוניאליסטית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית**. תל אביב: רסלינג, 2007.
 רודין, שי. "גיבורות ביניים: עיון ברומנים נאדיה ולהיות יוצאת דופן לגלילה רון-פדר עמית". **עיונים בספרות ילדים**, גיליון 24, 2015, עמ' 5-46.
 —. "ספרות הבעיה לנוער: הדגמת מאפייניה הפואטיים של הסוגה באמצעות הסיפורת של גלילה רון פדר". **בין השורות**, גיליון 1, 2016, עמ' 51-79.
 רז-קרוצקין, אמנון. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית". **תיאוריה וביקורת**, גיליון 4, 1993, עמ' 23-55.
 —. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית (חלק שני)". **תיאוריה וביקורת**, גיליון 5, 1994, עמ' 113-132.
 שביד, אליעזר. "מעבר לכל: מודרניות, ציונות, יהדות". **ציונות: פולמוס בן זמננו**, ערכו פנחס גינזר ואבי בראלי. ירושלים: המרכז למורשת בן גוריון, 1996.
 שגב, יעל. "ספרות מייצרת ומשקפת נרטיב: ספרות הילדים הדתית לאומית כמקרה מבחן". **טללי אורות: שנתון מכללת אורות ישראל**, גיליון 15, 2009, עמ' 229-242.
 שוחט, אלה. **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה**. ירושלים: ברירות, 1991.
 שפי, נעמה. "מילים מנצחות: 1967 ושיח המרחב בעיתונות לילדים". **ישראל**, גיליון 13, 2008, עמ' 59-86.
 שפירא, אניטה, 1997, **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל אביב: עם עובד.